

ბ. თაყაიშვილი

სოფიო-საორბელოს ქაბლების ნარეკები

ნაწილი მეორე¹

I. ქვეში

ქვეში სოფელია მაშავერის ხეობაში, რატევანსა და კაზრეთს შუა, დმანისს ქვემოთ, კიანეთიდან ორი კილომეტრის მანძილზე, ლენინაკანს მიმავალი შარაგზის მარცხნივ.

1. ქვეშის ციხე

აქ არის დიდი ვაკე, რომლის შუა გულში განმარტოებით აზიდულია მაღალი, კლდოვან-მწვერვალიანი გორაკი. მისი მწვერვალი მცირედ დავაკებულია და ციხედაა გადაქცეული. ეს ციხე შორიდან არწივის ბუდესა ჰგავს. მისი თვალწარმტაცი სილამაზე აღნიშნული აქვს ვახუშტი ბატონიშვილსაც, რომელიც წერს: «ქვეშის ციხე არს მაღალ კლდესა ზედა მდგომი, ჰავითა და თვალთათვის მშვენი». ჩვენი დავალებით, წყლის ფერადებით დახატული სურათი ქვეშის ციხისა ინახებოდა საქ. საისტ.-საეთნოგრ. საზოგადოების მუზეუმში.

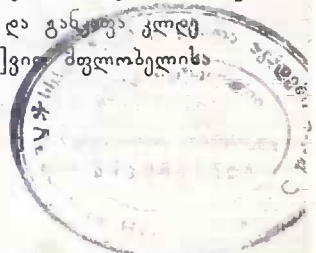
ციხეს მისავალი მხოლოდ სამხრეთიდანა აქვს.

ციხე XVIII საუკუნის შუახანებში განუახლებიათ და გაუმაგრებიათ ორბელიანებს. შესავალი კლდეშია გვირაბისებურად გამოხვერეტილი. მის თავზე მოჩანს მოგრძო-ოთხკუთხოვანი ბუდე, რომელშიც ჩადგმული ყოფილა მარმარილოს ფიქალი, მხედრულწარწერიანი. იგი გამოუღიათ და დამტკვრევიათ. ნამტკვრევები ვიპოვეთ, მოვაგროვეთ და შევინახეთ ციხის პატარა ეკლესიაში. ისინი, რაც შეიძლებოდა, რიგზე დავაწყეთ და ამოვიკითხეთ გადარჩენილი სიტყვები. წარწერა შეიღწევიანია ყოფილა:

1. ღწ ეებასა ქეს აქათ ჩღმზ
2. ამირ სპასპეტ სარდალ მ(ს)აჯგულთ უხუცეს მღვიანებე [ორბელიანმა ქაიხოსრომ]
3. მოიყიდა ადგილი ესე ქვეშის ღუშენი (sic) მოზღუდა ციხე და განკურა კლდე
4. იხსნა ნებითა თვისითა და ბრძანებითა [თვით მფლობელისა]

¹ პირველი ნაწილი გამოქვეყნდა 1929 წელს, პარიზში.

59/18956
2

5. მის სარდა რევაზ და შემდგომად მიცვალ
 6. ნე სრაპალა
 7. ულო

ამ წარწერის თარიღი და მასში მოხსენებულ პირთა ხარისხების ჩამოთვლა საშუალებას გვაძლევს დავადგინოთ, რომ საუბარია ქაიხოსრო ორბელიშვილის შესახებ, რომელიც ამირ-სპასპეტ-სარდალიც იყო და მსაჯულთუხუცესი ანუ მდივანბეგიც¹. რევაზი იყო მისი შვილი, რომელმაც ერეკლე მეორისაგან მიიღო, ქაიხოსროს გარდაცვალების შემდეგ, ყველა მისი თანამდებობა. ქაიხოსრო მიიცვალა გზაზე, სპარსეთიდან საქართველოში მომავალი, 1747 წელს², ხოლო რევაზი 1754 წელსაც ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო³.

2. ქვეშის ციხის ეკლესია და მისი ნივთები

შიგ ციხეში დგას პატარა ეკლესია, ჩვეულებრივი რიგისა, ოღონდ თლილი ქვით ნაშენი. ციხეცა და ეკლესიაც ჩვენ შემდეგ უნახავს და აღუწერია განსვლ. მუსხელიშვილს⁴. ამიტომ ჩვენ საერთო აღწერილობას აღარ გამოვეკიდებით და აღწერთ მხოლოდ ეკლესიაში დაცულ ნივთებს, რომლებიც ჩვენს შემდეგ დაკარგულა.

ა) წმ. ნიკოლოზის დიდი ხატი, მოოქვრილი ვერცხლით შექედილი. ზედა ნაწილზე ჰქონია ძველი წარწერა, რომელიც ახლა სრულიად ამოფხეკილია. ქვედა ნაწილზე აქვს მხედრული წარწერა:

მღვდელთ მთავართა უს კანონო დ თ ი ვ : სულიერო ნიკოლოზ: მე სახელისა შენისა მოსავი: და ხატისა ამის შენისა სასწაულათ მხილველი გიმკობ ვერცხლითა ხატსა ამას შენსა ქვეშ სასვენებელსა: ორბელიანი სარდალი სახლთ-უხუცესი დავით: მშობელთა ჩემთა შენ მიერ საოხად და თანამეცხედრისა ჩემისა უოვლისა საქართველოს მეფის ირაკლის ასულის თამარისა: და ჩემად: და ძეთა და ასულთა ჩემთა: საკეთილდღეოთ და მრჩობლსა ცხოვრებასა შინა კეთილად დასაცველად თთვესა მამისა: იგ-ს ქე^ს აქეთ ჩლოვ ქკს უდ. მისხალი რიდ».

ქორონიკონი უდრის 1776 წელს. დავით სარდალი მიიცვალა 1796 წელს, ხოლო მისი მეუღლე თამარი 1786 წელს.

ბ) წმ. ნიკოლოზის ხატი, უბრალო ლითონით შექედილი. ქვედა ნაწილზე ხატს შემდეგი მხედრული წარწერა აქვს:

¹ ქართ. ცხ., II, გვ. 35C—397—401.

² იქვე, გვ. 413.

³ იქვე, გვ. 454. სინანულით უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენ მიერ ეკლესიაში შენახული ნატეხები წარწერიანი მარმარილოს ფიქლისა შემდეგ დაუტაციათ და ლ. მუსხელიშვილს ისინი 1936 წელს უკვე აღარ დახვედრია (იხ. მისი „არქეოლოგიური ექსკურსიები“, თბილისი, 1941, გვ. 34—35).

⁴ ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები, თბილისი, 1941; გვ. 34—35; სურ. 13 — ციხის ხედი საზნოეთიდან და სურ. 14 — შესავალი გვირაბი მეორე სართულში ასასვლელი კიბითურთ.

ქ შენ ზღვათა და ხმელთა სასწაულითა აღმავსებელისა ქვეშის წრის ნიკოლოზისას შეგიმოხინე ხატი ეს აღსაზრდელად შეილთა ჩემთა და შესაწევნელათ ჩემდა ღლესა მას საშინელსა განკითხვისასა წინაშე შენგან ღვაწლ დაღებულისა იესო ქრისტესა მე მონამან შენმან ორბელიანმან ასლანმან ჩივ წელსა ქკს ფდ.

ქორონიკონი უდრის 1816 წელს.

გ) წმ. ნიკოლოზის ხატი, უბრალო.

ხატს აქვს მხედრული წარწერა:

«შემოგწირე ხატი ესე წმინდის ნიკოლოზისა მოქედელი საზღლის ივანე ორბელიანის ასულმა კნ(ეინა სა)ლომემ ჭავჭავაძის ალექსანდრესამ, მეოხად ჩვენ ყოველთათვის .

დ) მიქაელ მთავარანგელოზის ხატი.

ქვემოთ, ხეზე აქვს მხედრული წარწერა:

«შემოგწირე ხატი ესე ივანე დონდარაშვილის მეუღლემ მართამ სვენეთის (ხვენეთის? ე. თ.) საყდარს ესე მთავარ ანგელოზის ხატი საოხად სულისა ჩემისა შეილთა ჩემთა.

ე) სადღესასწაულო, ეტრატისა.

პალიმფსესტია, ნაწერი ნუსხა-ხუცურით, რომელიც ეკუთვნის ხანას არა უგვიანეს XIII—XIV საუკუნეებისა. წიგნს ყდა გაფუჭებული აქვს.

ვ) სადღესასწაულო, ქალაღზე ნაწერი.

ყდიანია. აქა-იქ გაფუჭებული ადგილები შეკეთებული აქვს. ნაწერია ნუსხა-ხუცურით. ერთ ადგილას ვკითხულობთ:

ღა და სრლსა და სრულყოფელსა ყისა კთლისსა გნხლდა წიგნი ესე ბრძანებითა ერისთვის შეილის ეშიალაშაშის ზურაბისთა. მრავალმცა არნ წელნი ცხრობისა-მისისნი სკნმცა არს კსნხდ და კსწვა მისი ან: თვესა აგუსტოსა: ღა: ქკსა: ტეთა:

ქორონიკონი უდრის 1711 წელს.

II. კაზრეთი

სოფელი კაზრეთი ორბელიანებს ეკუთვნოდა. იგი მდ. მაშავრის პირას ძევს, დმანისს ქვემოთ და ქვეშს ზემოთ. მის მიდამოებში მრავლადაა ეკლესიის ნანგრევები და ნასოფლარები.

1. სამების ეკლესია

კაზრეთის ხეობაში ყველაზე დიდი ეკლესიაა სამებისა, რომელიც უწინ, ეტყობა, მონასტერი ყოფილა. იგი ოთხკუთხედიან, მშვენიერი თლილი ქვით ნაგები, მაღალი და ლამაზი¹. სიგრძე 15,97 მეტრი აქვს, განი 9,43 მეტრი...

¹ ამ ეკლესიის გეგმა და განაკვეთი იხ. ჩვენს «ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომში» (თბილისი, 1924, გვ. 39—40).

თალი დაცულია მხოლოდ საკურთხევლის ნაწილში, დანარჩენი ჩამონგრეულია. დანგრეულია აგრეთვე სამხრეთი კედელი. სხვა ნაწილები საკმაოდ კარგადაა დაცული. შესავალი აქვს დასავლეთით, სამხრეთით და ჩრდილოეთით. ორმაგი სარკმლებია დასავლეთით, ჩრდილოეთით და, ვგონებ, სამხრეთითაც (დანგრეულობისა გამო დანამდვილებით აღარა ჩანს). აღმოსავლეთით კი ერთი დიდი სარკმელია, საკურთხეველში. სამხრეთ კედელში მომრგვალო ნიშია, ხოლო აღმოსავლეთ სარკმელის ორივე მხარეზე — თითო ოთხკუთხოვანი ნიში. საკურთხევლის ჩრდილო კედელში არის დიდი უბე, რომელსაც ჩრდილოეთით აქვს პატარა სარკმელი და სამხრეთ-აღმოსავლეთით პატარა ნიში. უბე აღმოსავლეთით მორგვალეებულია. საზოგადოდ, ეს დიდი უბე კედლის სისქეში შეჭრილი სამკვეთლოს როლს თამაშობს. ჩრდილო მხარეზე (აღმოსავლეთიდან თითქმის შუა ნაწილამდე) ეკლესიას აქვს ეკვდერი, რომლის სიგრძე 5,08 მეტრს უდრის, ხოლო განი — 3,64 მეტრს. ამ ეკვდერს დასავლეთით ერთი შესავალი აქვს, ხოლო ჩრდილოეთით — ორი სარკმელი. მის საკურთხეველში ერთი სარკმელია და ორი პატარა ნიში.

ეკლესიის კარ-სარკმლები შემკულია ჩუქურთმებით. დასავლეთ სარკმელთა შორის მშვენიერი ჩუქურთმიანი ჯვარია. სარკმელს მარცხნივ, ქვემოთ გამოქანდაკებულია იესო ქრისტე (წელს ზევით), რომელიც ფრთოსან ანგელოზს აძლევს ჯვარს. უფრო ქვემოთ არის ჯაჭვით დაბმული ლომი, ხოლო მარჯვნივ — ხელაპყრობილი კაცი. ამავე დასავლეთ ფასადზე, სულ მალა, როგორც მახსოვს, იყო გრეხილოვანი მხედრული მონოგრამა, რომელშიც, ვგონებ, სახელი „ავთანდილ“ იკითხებოდა (ცალკე ქალაღზე მქონდა ამოწერილი და ის ქალაღი ვეღარ ვიპოვე). ლავგარდანი გრეხილოვანია.

შიგნით ეკლესია სულ მოხატული ყოფილა. ახლა კი ნახატები შენახულია მხოლოდ საკურთხეველში. თავით ფეხამდე გამოხატულ წმინდანთა ვინაობას ვვამცნობს ასომთავრული წარწერები: «წ-ღ დიონისი», «წ-ღ კვირიკე», «წ-ღ ილია», «წ-ღ გ-ბლი», «წ-ღ მიქელ». საკურთხევლის სარკმლის კედლებზე გამოხატულია წმ. კოზმანი და წმ. დამიანე. წმინდანებს ხელში უჭირავთ გრაგნილები, რომლებზედაც მათი საგალობლებია წარწერილი ხუცურად.

თავის დროზე შიგნით კედელზე ისტორიული ფრესკული წარწერაც ყოფილა. ახლა იგი მოშლილია, მაგრამ, საბედნიეროდ, 1846 წელს გადმოუწერია ალექსანდრე ჯამბაკურ-ორბელიანს და ეს ასლი მის ნაწერებში ვიპოვეთ. მის მიხედვით, ფრესკაზე შემდეგი წერებულა:

„მოიხსენე უფალო წიადსა შა ცხოვრებასა ბატონიშვილი ბოვანელი (sic) მთავარ ეპისკოპოსი ნიკოლოზ წმინდასა ამას მონასტერსა...¹ ჩემის მამის და დედის ბატონის ელენეს შესანდობლად და ჩემის ცოდვილის თავის მოსახსენებლად. ვინცა ამა მონასტერსა შიგან ეამსა შეხვიდეთ², შენდობას ეტყოდეთ ღ-თის მიმართ — ქკს ცნი...“

სხვა წაშლილიაო, შენიშნავს ალ. ორბელიანი.

¹ ამას შემდეგ რამდენიმე სიტყვა აკლია. ეტყობა, ისინი ან დაცული არ ყოფილა, ან ალ. ორბელიანს ვერ გაურჩევია, თუ გამოჩინა.

² უნდა იყოს: «ეამსა წირვიდეთ».

ქორონიკონი უდრის 1672 წ. ეტყობა, ამ წელს მოუხატვინებია ეკლესია ბოლნელ ეპისკოპოსს ნიკოლოზს.

ეკლესიის ჩრდილოეთით მრავალი ნასახლარია. მათ შორის უდიდესია გრძელი, ოთხკუთხედი, ორსართულიანი ქვის შენობა, რომელიც, ჩანს, ბერების საცხოვრებელი და სასიდილო ანუ საოსტიგნე ყოფილა. მისი სიგრძე 20,62 მეტრს უდრის, განი — 7,82 მეტრს. შენობა სანახევროდ დანგრეულია.

ამ დიდი ეკლესია-მონასტრის აშენების თარიღი არსადა ჩანს, მაგრამ, ჩვენი აზრით, ის აგებული უნდა იყოს XVII საუკუნის მეორე ნახევარში. შეიძლება, იგი ააშენა იმავე ნიკოლოზ ბოლნელმა ეპისკოპოსმა, რომელსაც მისი კედლები მოუხატვინებია და რომელიც კარგადაა ცნობილი ბოლნისის ტაძრის სამრეკლოს წარწერის მიხედვით¹.

2. სათხის ეკლესია

კაზრეთისავე ხეობაში, სოფლის სამხრეთით, მისგან ცოტა მოშორებით, მთის ძირას, დაბურულ ტყეში დგას მოდიდო, უგუმბათო ეკლესია, ლამაზი თლილი ქვით ნაშენი. ახლა ამ ეკლესიას „სათხეს“ უწოდებენ. ეს იმიტომია, ამიხსნა ევკენი ქობულაშვილის მოუთხრობა კაზრეთში, რომ იქ ხშირად ჩამოდიან და თავს იფარავენ გარეული თხებით (ამგვარივე ახსნა ალ. ორბელიანსაც მოგებობა). ეკლესიის გარშემო ნასოფლარია.

ეკლესიას კარები აქვს დასავლეთით, სამხრეთით და ჩრდილოეთით. ყოველ კარებს შევყავართ დაბალ ეკვდრებში, ისე რომ ჩრდილოეთით და სამხრეთით მთელ სიგრძეზე ეკვდრია. ეკვდრებია აგრეთვე დასავლეთით, მთელი ეკლესიისა და სამხრეთი ეკვდრის სიგანეზე მიშენებული. ყველა თალი — როგორც მთავარი ეკლესიისა, ისე ეკვდრებისა — ჩამონგრეულია. თალი შერჩენილია მხოლოდ საკურთხეველში. დასავლეთი ეკვდერი ქვის კედლით, უკაროდ გაყოფილია ორ ნაწილად. ასევე გაყოფილია ჩრდილო ეკვდერიც. მის დასავლეთ ნაწილს კარი დასავლეთითა აქვს, სარკმელი ჩრდილოეთით. მთავარ ეკლესიას ოთხი სარკმელი აქვს, თითო აღმოსავლეთით და დასავლეთით და ორიც სამხრეთით. ეკვდერთა სახურავი, რასაკვირველია, სარკმლებს ქვემოთ იწყება. ეკლესიისა და ეკვდერთა სარკმლები შემკულია ლამაზი ჩუქურთმებით. ყველა ეკვდერი თანამედროვეა მთავარი ეკლესიისა და მხოლოდ ჩრდილო ეკვდერი განუახლებიათ შემდგომ ხანაში. ეკლესიის საკურთხეველში, მარჯვენა და ზარცხენა კედლებში ღრმა და მაღალი უბეებია. მათში შესავალი მომაღლოა და მოჩუქურთმებული. ეს უბეები სენებს ანუ სენაკებს მოგვაგონებს და თითქოს სამკვეთლოსა და სადიაკვნეს მაგივრობას ეწევა. ჩრდილო ეკვდრის კედელში დატანებულია ჩუქურთმიანი ქვა, რომელზედაც გამოხატულია ჩუქურთმოვან რგოლში მოქცეული ჯვარი. ვაზის მტევნებისა და სხვა სხეულებით დამშენებული ქვები სხვა კედლებშიც მოიპოვება.

ეკლესია მოხატული ყოფილა კარგი ნახელავი ფრესკებით, რომელთა ნაშთები, ასომთავრული წარწერებითურთ, დარჩენილია საკურთხეველში. აქ

¹ იხ. Г. Чубинашвили, Болниси. Тбилиси, 1940, стр. 76.

წარმოდგენილი არიან: «წ-დ პ-ე», «წ-დ მ-თე», «წ-დ მარკოზ», «წ-დ ი-ე». ამათ ქვემოთ არიან: «წ-დ ნკ-ზ», «წ-დ ათანასე», «წ-დ ეგნატე». დასავლეთი ეკვდრის სამხრეთ ნაწილში, კედელზე ძლივს-ლა გაირჩევა ორი სურათი, — მამაკაცისა და დედაკაცისა. ესენი მაშენებელნი უნდა იყვნენ.

სათხის ეკლესიის გეგმა ჩვენ დროს არ იყო გამოხაზული. თუმცა იგი შეტანილი გვექონდა იმ ძეგლთა სიაში, რომელთა გეგმები უნდა გადმოეღოთ საამისოდ სომხითში ჩვენ მიერ მივლინებულთ, ინჟ. ა. კალგინს და მის თანაშემწეებს, ამ უკანასკნელთ მისთვის გერ მიუგნიათ, როგორც მათვე გადამომცეს.

სათხის ეკლესიის წარწერები პირველად გადმოიღო ცნობილმა ნუმიზმატმა ბარტოლომეიმ და აკად. ბროსეს მიაწოდა. ბროსემ გაარჩია წარწერები და გამოსცა ისინი 1864 წელს Melanges Asiatiques-ში¹. გამოცემაში ბევრი შეცდომაა.

სათხის ეკლესიის წარწერები

სათხის ეკლესიის ყველა წარწერა ასომთავრულითაა ამოჭრილი, გარდა ერთი არა-სრული წარწერის, — ჩრდილო ეკვდრის აღმოსავლეთ მხარეს, — რომელიც მოგვითხრობს XVII საუკუნეში ამ ეკვდრის განახლებას.

I. აღმოსავლეთ სარკმელს ზემოთ სწერია:

ქე შე მქლ ცი ბჭი ან.

ქრისტე, შეიწყალე მიქელ ცოდვილი ბაჭატი², ამინ.

II. დასავლეთ კარს ზემოთ:

ქე შე მნდ შნი თგძ ე შვლნი მსნი ან.³

ქრისტე, შეიწყალე მონაჲ შენი თავბაძა ე (=ხუთნი) შვილნი მისნი, ამინ.

III. ამ წარწერის ქვემოთ არის ერთი პწკარი სომხური წარწერა, რომელსაც ბროსე ასე კითხულობს:

ՀՏԱԾԵ ՄՐՏԱՐԱ. — Chtaché Mrtara (sic! ე. თ.).

IV. სამხრეთ სარკმელს ზემოთ:

ქე შე იგნე ნიკოზ იე და შნი მნი ან.⁴

ქრისტე, შეიწყალე იოვანე, ნიკოლოზ, იესე⁵ და შვილნი მისნი, ამინ.

¹ T. II, livraison 3, p. p. 326, 327; pl. V.

² ანმოვანება ამ სიტყვისა, ისევე როგორც სხვა ამგვარადვე შემოკლებული სიტყვებისა, რომელნიც არ შეიცავენ ჩვეულებრივ საკუთარ სახელებს, სავარაუდოა. ბროსე კითხულობს: «ბჭი» ან «ბჭია»-ო.

³ ბროსე კითხულობს: «ქე შე მნდ თგ ძმა ე შვლნი მსნი ან».

⁴ ბროსეს გამოცემაში ეს წარწერა სრულიად არ არის.

⁵ «იე» ქართულ ეპიგრაფიკაში „იოვანე“-საც ნიშნავს, მაგრამ ვინაიდან ეს სახელი იმავე პწკარში სწერია „იგნე“, აქ „იესე“ უნდა ვიგულისხმოთ.

V. ამ წარწერის აღმოსავლეთით:

ქე შე იე გ^{ია}.

ქრისტე, შეიწყალე იესე (ან იოვანე), გიორგი.

VI. სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხისაკენ, მალლა:

ქე შე კე გალატოზი, ან.¹

ქრისტე, შეიწყალე კვირიკე (ან კონსტანტინე) გალატოზი, ამინ.

VII. დასავლეთ კარს ზემოთაც ყოფილა წარწერა, მაგრამ წაბლალულა და გადარჩენილა მხოლოდ სამი ასო: ვ თ ვა.

ყველა ეს წარწერა ეკლესიის აშენების თანამედროვეა, მაგრამ მათში არაა აღნიშნული არც ერთი ისტორიულად ცნობილი პირი და უნდა ვიფიქროთ, როგორც მართებულად შენიშნავს ბროსეც (გვ. 328), რომ წარწერები იხსენიებს მუშებს (ჩვენ ვიტყვით, გალატოზებს ანუ კალატოზებს), რომელთაც უშენებიათ ეკლესია. მათში, ქართველებს გარდა, სომხებიც ყოფილან.

VIII. ჩრდილო ეკვდრის აღმოსავლეთ კედელზე, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, არის ნაკლოვანი მხედრული წარწერა, რომელიც ბროსეს სრულიად არ მოჰყავს. მასში იკითხება:

ქ. ჩვენ: ზურაბის შვილმან

ქემან: პტრონი: უ შესმა:

პტრონმა: ზურაბ: მეორედ:

აღვსენე: სა (აძას იქით ორი წარწერიანი ქვა აკლია. ე. თ.)

. . . . იკითხოთ: შენდობა ბძნეთ.

დაიწერა აპრილის ა ქკს ცნა.

ქორონიკონი უდრის 1662 წელს. მაგრამ აქ შეიძლება შეცდომა იყოს, ვინაიდან ზურაბიშვილები შთამომავალნი იყვნენ ყაფლან ბარათაშვილ-ორბელიანისა, რომელსაც სამი შვილიშვილი ჰყავდა, ზურაბად წოდებული: თამაზ სარდლის შვილი, გიორგის შვილი და ვახტანგის შვილი. ეს უკანასკნელნი კი XVII საუკუნის დასასრულისა და XVIII საუკუნის დასაწყისის თაობას შეადგენენ.

სათხის ეკლესიის კანკელი და მისი წარწერა

სათხის ეკლესიის კარ-სარკმლები ლამაზი ქანდაკოვანი ჩუქურთმებითაა შემკული, მაგრამ მის მთავარ სამკაულს წარმოადგენს ძველებური, ხატოვანი კანკელი.

სათხეში პირველად ვიყავით 1896 წელს, როდესაც შევამოწმეთ და გადმოვიღეთ წარწერები. მაშინ ისეთი დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩვენზე კანკელის ნანგრევებმა, რომ გადავწყვიტეთ, გადარჩენილი ნაწილები თბილისში ჩამოგვეზიდა. ეს შევიძელით მხოლოდ 1900 წელს, როდესაც გავემ-

¹ ბროსე კითხულობს: «ქე შე გალატოზია ანა».

გზავრეთ კაზრეთში და თან საამისოდ დამხმარე წავიყვანეთ — სათავად-აზნა-ურო გიმნაზიის მოსამსახურე მეტრეველი, მხნე და შეგნებული ადამიანი. პირველ დღეს კაზრეთში მივედით და ღამე გავათიეთ. მეორე დღეს სათხეში გავემგზავრეთ. ამინდი ცუდი დაგვესწრო, წვიმდა, მაგრამ მაინც შევუდექით მუშაობას. კანკელს ირგვლივ მიწა სულ შემოვუთხარეთ, მოვაგროვეთ კანკელის ყველა ქვა და მისი წარწერის ცალკეული ნაკლული ნაშთები. ტყეში საურმე გზა არ იყო და ამიტომ კაზრეთამდე ქვები მარხილებით მოვათრიეთ, ხოლო შემდეგ თბილისში ურმებით ჩამოვზიდეთ. ურმებს თვით მეტრეველი გამოჰყვა. ყველაფერი უზადოდ ჩამოვიდა თბილისში და წერა-კითხვის საზოგადოების მუზეუმს გადაეცა. ჩვენში ეს პირველი შემთხვევა იყო ამგვარი ძეგლის მუზეუმში ჩამოტანისა. ახლა სათხის კანკელი ქართული ხელოვნების მუზეუმში, „მეტეხში“ ინახება, შეძლებისამებრ აღდგენილი პირვანდელი სახით.

ეს ხატოვანი კანკელი ფრიად საყურადღებო ძეგლია. იგი ერთადერთი ძველი რიგის კანკელია, რომელსაც ჩვენამდე ასე თუ ისე მთლიანად მოუღწევია და რომელიც სრულ წარმოდგენას გვიქმნის იმის შესახებ, თუ რა მოყვანილობა და სახე ჰქონიათ ამგვარ კანკელებს თავის დროზე. იგი წარმოადგენს ხუთ გაშლილ კამარას, რომელნიც ექვს ლამაზად მოჩუქურთმებულ სვეტზეა დაყრდნობილი (იხ. სურ. 1). შუა კამარა მთლად, თავიდან ბოლომდე გაშლილია და საკურთხეველში აღსავალ კარს შეიცავს. სხვა ასეთი კარი ამგვარ კანკელებს ძველად არ ჰქონიათ. ოთხი დანარჩენი კამარა — ორი მარცხნივ და ორიც მარჯვნივ — მხოლოდ ორ-ორი მესამედიტაა ღია. თითოეულ მათგანს ქვემოთ უდევს დიდი ოთხკუთხოვანი მოჩუქურთმებული ქვა, რომელზედაც შუაში ხატოვანი რელიეფია გამოყვანილი. მარჯვენა პირველ ქვაზე, ლამაზად შემკულ ოთხკუთხედში, წარმოდგენილია ერთობ მოხდენილი ფიგურა წმ. გიორგისა, რომელიც შუბით გმირავს დიოკლეტიანეს¹. სამწუხაროდ, ცხენის უკანა ნაწილი, ფეხებითურთ, მოტეხილია (იხ. სურ. 4). მარჯვენა მეორე ქვაზე, ლამაზად ნახელავ ოთხკუთხედში, გამოხატულია ჩუქურთმოვანი ჯვარი (სურ. 5). აღსავალ კარს მარცხნივ, ჩუქურთმებით დამშვენებულ დიდ ქვაზე, შუაში, შემკულ ოთხკუთხედში წარმოდგენილია აგრეთვე ცხენოსანი წმ. გიორგი, რომელიც გველს გმირავს შუბით. ფიგურა ერთობ შნოიანია და უზადოდ არის დაცული (სურ. 3). ამის მომდევნო ჩუქურთმიან ქვაზე, მარცხნივ, შემკულ ოთხკუთხედში წარმოდგენილი გამოსახულება სრულიად მოშლილია და არა ჩანს, აქაც ჯვარი იყო გამოხატული, თუ სხვა რამ. ამ დიდ ქვას აკლია აგრეთვე ჩუქურთმოვანი სამკაული ქვემოთ მარცხნივ და ზემოთ მარჯვნივ (სურ. 2).

კანკელის ჩუქურთმიან ლავგარდანზე ყოფილა ასომთავრული წარწერა. ლავგარდანის ქვები ბარტოლომეის დროსაც კი დაშლილ-დამტვრეული ყოფილა და მას მხოლოდ ცხრა ნატეხი უნახავს. ჩვენმა გათხრამ ამას მიუმატა ორი — მეორე და მეთერთმეტე — ნატეხი, მაგრამ წარწერას მაინც აკლია თავი

¹ ამ რიგის ხატები ბევრია სვანეთში და მათზე გამოხატულ გვირგვინოსან მეფეს, რომელსაც წმ. გიორგი გმირავს, აწერია «დეოკლიტიანე მეფე უსჯულო». იხ. ჩვენი «არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში», გვ. 9—37.

და ცოტაოდენი ბოლოშიც. წარწერის თავი აზრითაც ადვილი აღსადგენია. შესაძლოა, მომავალმა, უფრო გულმოდგინე გათხრამ ეს ნატეხებიცა და სხვა წარწერებიც გამოაჩინოს¹.

ბროსეს გამოცემული აქვს ბარტოლომეის მიერ გადმოღებული ფაქსიმილე კანკელის წარწერისა (იხ. დასურათებული გამოცემის V ტაბულა), მაგრამ წარწერიანი ქვების რიგი არეულია და აზრის მიმდევრობას არ ეგუება; ზოგი ადგილი სწორად არ გადმოუღია თვით ბარტოლომეის და ამიტომ ბროსეს წაკითხვაც მცდარია. სამწუხაროდ, ბროსეს არ გამოუცია სათხის სხვა წარწერათა ფაქსიმილები და ამის გამო არ ვიცით, ჩვენ მიერ ზემოთ აღნიშნული შეცდომები ბროსესი მისი ბრალია, თუ ცუდად გადმოღებული დედნებისა? ორივე კი დასაშვებია...

ამ წერილს ვურთავთ 5 ფოტოსურათს (№№ 6—10) მთელი წარწერისას, რომლებზედაც მოჩანს აგრეთვე ვარდულები და სხვა სამკაულები კანკელის ზედა ნაწილისა. ციფრები აღნიშნავენ წარწერიანი ქვების რიგს. აზრით მიმატებული სიტყვები და ასოები კუთხოვან ფრჩხილებშია მოქცეული.

წარწერა ასე იკითხება:

- [სწლოთა: ღა: შშსა: და: ძი]
1. სა: და სწილსა ² წაჰთა და შწვნი	(სურ. 6)
2. თა ყდ წისა ღის მშობლისაჰთა და	(სურ. 7)
3. წსა კსითა	(სურ. 7)
4. მე გლსკი: იწე: მ: ღირს მყო ღწ და აღვწნე კ	(სურ. 7 და 8)
5. კლნი ესე	(სურ. 8)
6. დამყრწ ღწ: შფთა: შფისა	(სურ. 9)
7. გწსთწ და სწსწდ ფდ ცვლი	(სურ. 9)
8. სა სწისა ჩწისა მოი	(სურ. 10)
9. კსნე ოწ	(სურ. 10)
10. [ღ]წო სწლი შშ	(სურ. 10)
11. [სა იწესი]	(სურ. 10).

ქარაგმებს ჩვენ ასე ვხსნით:

- [სახელითა ღმრთისაჰთა, მამისა და ძი]-
1. სა და სწილსა წმიდისაჰთა და შეწვნი-
 2. თა ყოვლად წმიდისა ღმრთისმშობლისაჰთა და
 3. წმიდისა კვირიკესითა³
 4. მე გლსაკი იოანე მოძღვარი (?) ღირს მყო ღმერთმან და აღვაწენე კან

¹ ამ გარემოებაზე მივაპყრობ ყურადღებას ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციისას, რომელიც, ნ. ბერძენი-შვილის ხელმძღვანელობით, მესამე წელსა, ნაყოფიერ გეგმაშეწონილ მუშაობას ეწევა. ამავე დანიშნულების მცირე გათხრას მოითხოვს თითქმის ყოველი მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი ძეგლი ქვემო ქართლისა, რომელთა წარწერებიც კი ნაკლებულადაა შეპონახული.

² უნდა ყოფილიყო: «სწილსა».

³ ან, ეგებ, «კონსტანტინესითა».

5. კელნი ესე,
6. ღაამჟარენ ღმერთმან, მეფეთა მეფისა
7. გიორგისთჳს. და სავსრად ფრიად ცოდვილი
8. სა სულისა ჩემისა. მოი-
9. ჳსენე უფალო
10. [ღ]მერთო, სული მამ-
11. [ისა იოვანესი, ან, ეგებ «მამისა ჩემისა:»]...

წარწერა ზოგიერთ განმარტებას საჭიროებს.

უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია მე-4 ნატეხის წარწერა: «მე გლხკი: იე: მ: ღირს მყო ღნ...» და სხ. ღედანში აქ ორი სიტყვაა განზრახ გამოყოფილი ორ-ორი წერტილით, რათა მკითხველმა ისინი ერთ სიტყვად არ მიიჩნიოს. ბარტოლომეის მიერ ხელით გაღმონახატზე ეს სიტყვები ერთიმეორისაგან გამოუყოფელია და აღნიშნულია ერთ სიტყვად, ასოებით: «იენ: (იხ. ბროსეს V ტაბულა, მესამე ქვა). ამიტომ იყო, რომ ბროსემ ეს „შემოკლებული სიტყვა“ წაიკითხა, როგორც „ივანე“ და ასე თარგმნა ეს ადგილი: „moi le pauvre Iwané (?)“. კითხვის ნიშანი მან დასვა, რადგან მაინც საეჭვოდ მიაჩნდა ასეთი წაკითხვა. ნამდვილად, როგორც ვთქვით, ამ ადგილას ორი სიტყვაა დაწერილი: პირველი, „იე“, თქმა არ უნდა, „იოანე“-ს აღნიშნავს, ხოლო მეორე, მხოლოდ „მ“ ასოთი წარმოდგენილი, საცილობელია. იგი უნდა აღნიშნავდეს კანკელის ამგების, იოანეს თანამდებობას, გვარს ან პატივს. „მ“ ასოთი შეიძლება იწყებოდეს შემდეგი სიტყვები: „მოდღვარი“, „მღვდელი“, „მამასახლისი“, „მანგელი“, „მაწყვერელი“ და სხ. ამიტომ გადაჭრით რომელიმე ამათგანზე შეჩერება საძნელოა. ჩვენ პირობით ვკითხულობთ „მოდღვარს“, ვინაიდან ამ სიტყვის ამგვარი შემოკლება გვხვდება კაცხისა და ჯრუჭის მონასტრის წარწერებში, რომელნიც ყვირილის ხეობაში არქეოლოგიური მოგზაურობის დროსა გვაქვს ფოტოთი გადმოღებული.

ამას გარდა, გაურკვეველი რჩება, თუ რა სიტყვებით უნდა თავდებოდეს წარწერა. შემორჩენილ ბოლო ქვაზე ასოები მკრთალია და, ამას გარდა, ერთი ქვა კიდევ უნდა აკლდეს. შესაძლოა (და ჩვენ ასეც აღვადგენთ), რომ აქ ეწერა: «მოიკსენე უფალო ღმერთო სული მამ(ისა იოვანესი, ან ჩემისა)».

ახლა დაგვრჩა მთავარი საკითხი: რომელი „მეფეთა მეფე გიორგი“ იგულისხმება ჩვენს წარწერაში? ჩვენთვის უდავოა, რომ ეს იგივე გიორგი მეფეა, რომელიც იხსენიება ამ მხარის ცნობილ ტაძართა წარწერებში (ღმანისის ბაზილიკის დასავლეთი ეკვდრისა, წულრულაშენის გადაკეთებული ეკლესიისა და ფიტარეთის მონასტრისა). ბროსე ყველა ამ ტაძართა წარწერებს გიორგი ბრწყინვალის ხანას აკუთვნებდა, მაგრამ ღმანისის ბაზილიკის გარშემოთხრაშესწავლის შემდეგ ივ. ჯავახიშვილი, ლ. მუსხელიშვილიცა და სხვებიც (მათ შორის ხუროთმოძღვრების ისტორიკოსები) მათ ლაშა გიორგის აკუთვნებენ. თუ ეს ასეა, — და საფიქრებელი კია, რომ ასე იყოს, — სათხის ეკლესიაც ლაშა გიორგის დროს უნდა იყოს აშენებული. ამასვე მოწმობს ნაგებობის, ჩუქურთმებისა და წარწერების ხასიათი.

ჰ. სამტრედოს ეკლესია

კაზრეთისავე ხეობაში, სოფელ სამტრედოს. (ძველად ბაბილაშენი) მახლობლად არის პატარა ოთხკუთხედი ეკლესია, უბრალო ქვით ნაშენი. მისი სიგრძე 9,1 მეტრია, განი — 5,6 მეტრი. თალი ჩანგრეული აქვს. კარს ზემოთ მხედრულად აწერია¹:

ქ: ბრძანებითა: ღთისთა: ჩვენ: ზურაბის უვილმან: ბატონმან: რევაზ: და თანამეცხედრემა (sic): ჩვენმა: ფალავანდის: უვილის: ქალმა ბატონამ (sic) თამარმა აღვაშენეთ წმიდა ესე ეკლესია: ღთაებისა მამისა და ღელისა ჩვენსა სასულიეროთ: და ჩვენდა მოსახსენებლად: და უვილთა: ჩვენთა გასპლიერებათა (sic): ვინც მობრძანდეთ ჩვენს ცოდვილს: სულს: შენდობა: უბრძანეთ: სრულ იქმნა: და: აღშენდა: თეჴსა: ივლისა: ათსა. ქკს: ცპე: ღთებაო: შემწე: მეფავ: აღმშენებელსა: შენსა .

ქორონიკონი უდრის 1697 წელს.

ამ ეკლესიისა და თავისი მოგზაურობის შესახებ ალ. ორბელიანი შემდეგსა წერს:

კაზრეთის ხეობაში ს. ბაბილაშენში (ახლა სამტრედოს, უძახიან), სადაც ზურაბიანთ სასახლე ყოფილა, აქ ამ ადგილს ამოვედით ს. კაზრეთიდან, 1846-ს წელსა, ივლისის 10-ს დღესა, მე, ჩემი ცოლი ეკატერინე, ჩემი სიდედრი ბარბარე, თა დავით ბარათოვის ქვრივი. ეს ჩემი სიდედრი ბარბარე მათ ზურაბიანთ ქალი იყო და მემკვიდრეც. ეს გაოხრებული სოფელი რომ დაინახა ჩემი სიდედრმა, სადაც ტყეს მოეკრა ის ზურაბიანთ სასახლე და დიდრონი კაკლებიც იყო ამოსული შიგა, მწარეთ ატირდა და თავიანთ ზურაბიანთ აპყვაებულს დროსა წარმოიდგენდა. „ასე და ასე მშვენივრად იქნებოდაო...“ როდისაც გული მოიოხა, შევედით იმ გატყვებულს სოფელში და სასახლეში. იყო დაქცეული, დანგრეული და აღარაფერი, რლმაცა ჩემი სიდედრმა ცრემლები გადმოყარა გულმხურვალე; ხელები განიპყრო და დაიძახა. — „სოფელო ეს არ არის შენი დასასრული ყოვლის კეთილმდგომიარობისა და კეთილისა?“. ჩემი ეკატერინეც თავის დედასთან ერთათ სცრემლეოდნენ და მეც გულშერყეული შევეყურებდი იმათ. აქედგან გამოვტრიალდით; იქვე პატარა ეკლესია იყო, ზურაბიანთ კარის ეკლესია, მივედით, სანთლები დაუნთევით და გულმობიერად პარაკლისი გადაუხადა ჩემი სიდედრმა, აბრამ მღვდელის პირით.

ამ პატარა ეკლესიიდან რომ გამოვედით, ჩემი სიდედრი კარებში დადგა, და კარებზევით, ქვაზე დაწერილს კითხვა დაუწყო და შდგ მთხოვა, რაც იმ ქვაზედ ეწერა, გადმეწერა მე. ჩემი სიდედრის პატივისცემისათვის, როგორც იყო, მეც ასე აღვწერე და იმ კარიპქისაც ასე დავწერე აქა.

ბრძანებითა ღთისთა ჩვენ ზურაბის უვილმან, ბატონმან რევაზ და თანამეცხედრემან ჩვენმან ფალავანდის უვილის ქალმან ბატონმან თამარმა ავაშენეთ წმიდა ესე ეკლესია ღთაე-

¹ ეს წარწერა, ბარტოლომეის მიერ შეცდომებით გადმოღებული, დაბეჭდილი აქვს ბროსეს (Mélanges Asiatiques, t. II, livr. 3, p. 326). წარწერა გადმოუღია ალ. ორბელიანსაც, 1846 წლის 10 ივლისს, სასვენ ნიშანთა დაუცველად და ზოგიერთი სიტყვის ცოტა შეცვლით.

ბის მამისა და დედისა ჩვენისა სასულიეროდ და ჩვენდა მოსახსენებლად და შეიღთა ჩვენთა განსაძლიერებლად. ვინცა მოხპანდეთ ჩვენს ცოდვით სულს შენდობა უხპანეთ. სრულ იქმნა და აშენდა თვისა ივლისა ათსა, ქრო ცჳე. ღთაეზაო შემწე შეყავ ამშენებელსა შენსა.

იმ კაზრეთის ხეობაშივე, სამხრეთისაკენ, მალლობ ადგილზე მშვენიერი თლილი ქვის ეკლესია და აქვე ზურაბიანთ სოფელი ყოფილა (ახლა ეძახიან სათხეს) სადაც გაღმაგამოღმა ამ ხეობაში დიდრონი ბორცვებია ამართული კლდისა და ამ კლდეებში მრავალი გარეული თხები გვარობს. ეს ხეობა სულ გატყეებული არის. ბაბილაშენიდან აქ ამოვედით; აქაც ის ანბავი იყო, რაც ბაბილაშენში და შდგ ამ ეკლესიის კარიბჭეზე; ასომთავრულიდან ასე გადმოვწერე მხედრულათ.

•გლახაკი იოანე უღირსმან აღვაშენე. დაიფარენ ღმერთმან

•მეფეთა მეფისა გიორგისა სახსრად, ფრიად ცოდვილისა სულისა.

•ჩემისა მოიხსენე უფალო.

აღმოსავლეთით მალალს კედელზე:

•ქრისტე შეიწყალე მონა შენი თვე. ძმა, შეიღნი მისნი

•აპრილის ა. ქრო. ცნ.

შემდგომ ამ მალლობზე და გაშლილს ადგილზე, სადილი ვიგემეთ და ბევრი შესანდობარი ვსვით, ჩმ ადგილების პატრონებისა. ბოლოს, სადილი რომ გავათავეთ, მივწეკით და თავთავის ამორჩეულს მწვანეს ადგილზე ქეჩები გავაშლევინეთ და ზედ დავიძინეთ. ძილის შდგ, შევსხედით ცხენებზე და კაზრეთისკენ წამოვედით; უკან მოსამსახურეები სოფლურის სიმღერით მოგვდევდნენ და ამ შექცევით მოვდიოდით, მაგრამ მინამ კაზრეთს ნოვიდოდით, ხევს გაღმით დიდი მონასტრის ეკლესია არის წ. სამებისა, (ასე უწოდებენ ყველანი). იქ, იმ ეკლესიაში გავედით, სადაც სანთლები დავუნთევით და კდ პარაკლისი ახლევინა ჩემა სიდედრმა. ისევ იმის მზგავსა ამბავი იყო, როგორც წარსრულებში, ამისთვის რომ ეს მონასტერიც საზურაბიშვილო არის, და ჩემი სიდედრის მამაპაპისა. აქ ეკლესიაში გაღესილს კედელზე დიახ მკვიდრის შავის მელნით ასე ეწერა.

•მოიხსენე უფალო წიალსა შა ცხოვრებასა ბატონიშვილი ბოვანელი მთავარ ეპისკოპოზი ნიკოლოზ წმინდასა ამას მონასტერსა ჩემის მამის და დედის ბატონის ელენეს შესანდობლად და ჩემის ცოდვილის თავის მოსახსენებლად. ვინცა ამ მონასტერსა შიგან ეამსა შეხვიდეთ, შენდობას ეტყოდეთ ღთის მიმართ—ქკს ცნია. სხვა წაშლილია.

ამის შემდეგ ავსხედით ცხენებზე და საღამოჟამზე ეკატირინეს მზითვის სოფელში მოვედით კაზრეთს. ეს სოფელიც საზურაბიშვილო არის და მზითევში მოსცეს ჩემს ეკატირინეს; ყოვლის კეთილის ჰაერით სრული და კარგის წყაროებით და მდინარით შემკობილი, თავის მითით, ბარით და ტყით შემოსილი მთები. —

= თა ალექსანდრე ვახტანგის ძე ჯ. ორბელიანი.

ზევით ჩვენ მამაპაპის მთის ძირში სოფელია საკარისი; აქ წყაროზე ქვიტკირის თალია და ქვაზე ესრეთ აწერია.

«შეწევნითა მღთისათა მე ორბელის შვილის ბატონის ასლანისა და თანა მემცხედრემან ბატონის თამარის აზნაურშვილმა ავთანდილისშვილმა იაგანამა საკარისის მოურაგმა გავაკეთე სასახლის საკარისის წყარო ერეკლეს¹ მეფის დროსა. ვინცა ნახოთ ჩემთვის შენ დობა ბძანეთ... — სხვა წაშლილია.

სხვა ადგილას, ცალკე ფურცელზე კახეთისა და სომხითის ზოგიერთი წარწერის შემდეგ, ალ. ორბელიანი შემდეგსა სწერს სოფ. ლორისთავისა და მის ახლოს მდებარე პატარა ეკლესიის შესახებ:

«სომხითში, მაშავრის პირზე, ნასოფლარს ლორისთავს, მალლა მთაში ეკლესია არის წმ. დავით გარეჯის სახელზე აშენებული. მის კარიბჭეზე ასე სწერია:

ჩვენ დიდმა ორბელიანის ძემან მდივანბეგმან ერასტი და თანა მემცხედრემან ჩემა ბატონიშვილმა ანახანუმი ეს მონასტერი წმიდის დავითის ჟამთა ვითარებისაგან განრყენილ იქმნა და აწ ჩვენ მეორეთ აღვაშენეთ და შევაშკეთ ცოდვათა ჩვენთა შესანდობლად და საქმეთა ჩვენთა წარსამართებლად. ვინცა იხილევდეთ ნაშრომსა ამას, შენდობას გვიბძანებდეთ. სრულ იქმნა ქქსა ტყზ. მეფობასა გიორგისასა თვესა აგვისტოსა..

ქორონიკონი უდრის 1709 წელს. ფრჩხილებში ჩასმული ასოები ჩვენ დაეუმატეთ.

შემდეგ ალ. ორბელიანი განაგრძობს:

«სომხითის ძველის კაცებისაგან გამიგონია, ვითომც დავით გარეჯელი პირველათ აქ მოსულიყოს, შემდეგ ტფილისის მთაწმიდას მისულიყოს და მასკვან (=მას უკან — ე. თ.) კახეთის მხარეს წასულიყოს, რომელსაც ახლა დავით გარეჯას უძახიან.

აქ, ზევით ლორის თავის ეკლესია რომ ვთქვი, მალლა მთაში არის დავით გარეჯისა მეთქი, ამ ეკლესიის გარეთ ბალახებში საფლავის ქვა ვიპოვე შუაზე გატეხილი, რომელზედაც ასე ეწერა:

ქ. მე ცომაღ ორბელიანმან ძემან ვახტანგისამან ერასტიმ ვიმღებარე საფლავსა ამასა ქქს აქეთ ჩილა (1731) ოკტომბრის კა (21)..

ამას ალექსანდრე უმატებს:

«ვგონებ კარზე არ იქნებოდა დამარხული ესე ერასტი. გავს ეკლესიდან თათრებს გამოუტანიათ მისი საფლავის ქვა და გადაადების დროს შუაზე გატეხილიყოს? და მისი საფლავი გაეთხაროთ, ფული ჰგონებოთ დამარხული, რადგანაც ამგვარი მაგალითები ბევრი არის გაოხრებულს სოფლებში? — ის ქვა შევატანიინე და ეკლესიის ძირში დავადებინე ჩრდილოეთის მხრით».

¹ პირველის მეფის ერეკლეს დროისა და არა მეორესი (შენიშვნა ეკუთვნის ალ. ორბელიანს).

შემდეგ ალექსანდრე განაგრძობს:

«მოახლოვით ამ დავით გარეჯელის ეკლესიასთან სხვა პატარა ეკლესია. არის. იტყვიან გამდლის აშენებული არისო, მაგრამ სწორეთ კი არ ვიცი. არც ის ვიცი, რომლის წმინდის სახელზედ არის აშენებული. ამ ეკლესიაში ორი საფლავი არის ერთათ, რომლისაზედაცა მათ საფლავის ქვაზედ ასე სწერია.

პირველი საფლავი

ქ. გმადლობ შენ ღმერთო მამათა ჩვენთაო რწ მეყსა უა ბრძანე წარტაცება ორთავე ამათ დამათაა.

მეორე საფლავი

ქ. მე ტომად ორბელიანთა ბარძიმ ვიმღებარე ტაძარსა ამას შინათა დათა ჩემთა მიერ ფრღილსა (sic) ღით ჩემით ხვარამფითურთ ქს აქეთ ჩლკთ (1729), აგვისტოს 6 (7).

აქ ალექსანდრე განმარტავს:

«იქნება ეს დაძმანი ერთს დღეს მოკვდნენ და ერთს დღეს დამარხეს, ამისთვის რომ ზევით საფლავზე ასე გვარათ სწერია რომ იქნება მართალი იყოს? ეს ორი დაძმანი ჩვენი სახლის წილობისანი უნდა იყვნენ, რადგანცა ღორისთავი ჩვენს წილობის სახლს ეკუთვნის ნასყიდობით და ამისი მთაცა. ამისთვის იმ ეკლესიაში სხვის სახლისას ვერავის ვერ დამარხავდენ თუ არ ჩვენის სახლის წილობისას».

ღორისთავის წარწერებს ალ. ორბელიანის ქალაქებში წინ უძღვის შემდეგი ჩანაწერი: «სომხითის მხარე ჩვენს ნასოფლარს ტანძიას, სადაც ჩვენ მამაპაპას სასახლეები ჰქონიათ. ჩვენი წილის, მეორე ძმას ეკლესია აუშენებია და გარედგან კარიბჭეზე ეს აწერია». შემდეგ მოდის ასომთავრული წარწერა, ეს წარწერა ჩვენ გამოქვეყნებული გვაქვს ამ ნაშრომის პირველ ნაწილში. სქოლიოში ალ. ორბელიანი შენიშნავს: «ამ ორბელს ვახტანგს უძახოდენ სახელათ, და რაფსათვისაც უძახოდენ ცალკე დამიწერია».

ამავე ქალაქებს ახლავს კიდევ მეოთხედი თაბახი, იმავე მეღნიით დაწერილი, რომელიც შეიცავს ფიტარეთის ეკლესიის წარწერას. წარწერა მოყვანილია მრავალი ადგილის გამოშვებით და არც ის არის აღნიშნული, თუ რომელ ეკლესიას ეკუთვნის იგი. შინაარსი კი გვიჩვენებს, რომ ეს არის ფიტარეთის დამახინჯებულად გადმოღებული წარწერა, რომელიც გამოცემულია ჩვენ მიერ ამ ნაშრომის პირველ ნაწილში (პარიზი, 1929, გვ. 86—88).

ღორისთავის შესახებ აქ კიდევ შემდეგი სწერია, ფანქრითა და სხვა ხელით:

«1895-სა წელსა, ოქტომბრის 3-სა დღესა ქვეშელ პეტრე ბესელაშვილს მივეცი იჯარით ორის წლის ვადით ჩემი ღორისთავის მამული თუმან ნახევრათა».

შენიშვნები

I. ზემოხსენებული ორი ეკლესია დავით გარეჯელის სახელობისა, რომელიც მაშავრის მარჯვენა ნაპირას მდებარეობს, სოფ. კიანეთს სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მისგან დაახლოვებით 3 კილომეტრის მანძილზე, 1937 წელს

უნახავს განსვ. ლ. მუსხელიშვილს. მაგრამ, სამწუხაროდ, მთავარი ეკლესია (საშუალო ზომისა) იმ დროს უკვე სრულიად დანგრეული ყოფილა. ლ. მუსხელიშვილს არავითარი წარწერა არ მოჰყავს და თუმცა ეკლესია მრავალი ბარელიეფითა და ჩუქურთმით შემკული ყოფილა, მათი ფოტოგრაფიულად გადაღება ვერ მოუხწრია¹. კარგი იქნებოდა, რომ ჩვენი ახალგაზრდა არქეოლოგები გამოიკვლევდნენ ამ ეკლესიის ნანგრევებსაც.

II. 1929 წელს გამოცემულ პირველ ნაკვეთსა და წინამდებარე, მეორე ნაკვეთში მხოლოდ ერთი ნაწილია განხილული სომხით-საორბელოს ძეგლებისა და წარწერებისა. მასალა ჩვენ მეტი გვქონდა შეგროვილი, მაგრამ, ვინაიდან ზოგი ძეგლი ჩვენ შემდეგ უფრო ვრცლად და მეცნიერულად უფრო გულდადებით იქნა შესწავლილი და გაპოცებული, მათ შესახებ ცნობები ამოვიღეთ ამ გამოცემიდან. ასეთი იყო, მაგალითად, ბოლნისის სიონი, რომლის წარწერები ჩვენ ჯერ კიდევ 1893 წელს გვქონდა გადმოღებული და ბროსეს გამოცემასთან შედარებული. მას შემდეგ ჩვენ კიდევ ორგზის ვიყავით ბოლნისში. ახლა ეს ძეგლი სანიმუშო სისრულით და დაწვრილებით არის აღწერილი და გამოკვლეული საქ. აკად. ნ. წ. გ. ჩუბინაშვილისა და სრულიად უდროოდ გარდაცვლილი, დიდად ნიჭიერი და ენერგიული არქეოლოგის, ლ. მუსხელიშვილის ნიერ². ამ უკანასკნელის მიერ ჩატარებულმა გათხრამ ძეგლისა მოგვცა ქართული დამწერლობის უძველესი ნიმუში და გადაჭრით დაგვადგენინა ტაძრის აგების დრო. გარდა ამისა. იმავე ლ. მუსხელიშვილს აღწერილი აქვს ბოლნისის რაიონის სხვა ძეგლებიც³.

მაგრამ ყველაფერი ეს სრულიადაც ვერ ამოსწურავს ქვემოქართლის უამრავ ძეგლებს. ამისი მაჩვენებელია თუნდაც 1949 წელს ზაფხულში ჩატარებული აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომელმაც აკად. ნ. წ. ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით მარტო თეთრი წყაროს რაიონში გამოავლინა ათეულობით უცნობი ძეგლი და მრავალი მნიშვნელოვანი წარწერა. სრული იმედი შეიძლება ვიქონიოთ, რომ მოწინააღმდეგე ქვემო ქართლის სხვა რაიონებშიც ასევე ნაყოფიერად წარიმართება ასეთი ექსპედიციის საქმიანობა და დიდძალი ახალი არქეოლოგიური მასალა დაგროვდება.

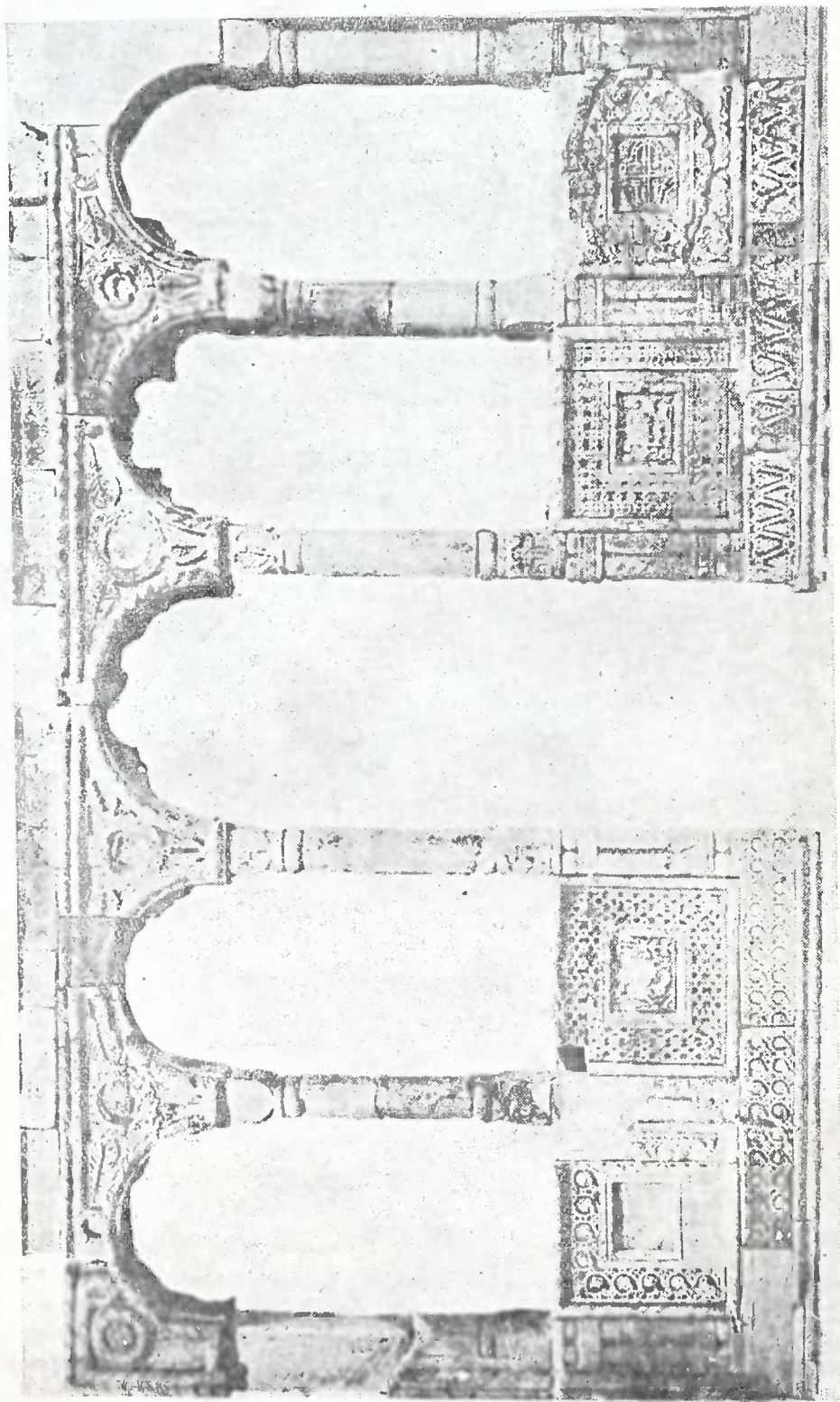
სტალინის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველოს ისტორიის კათედრა

(შემოვიდა რედაქციაში 1950. II. 15).

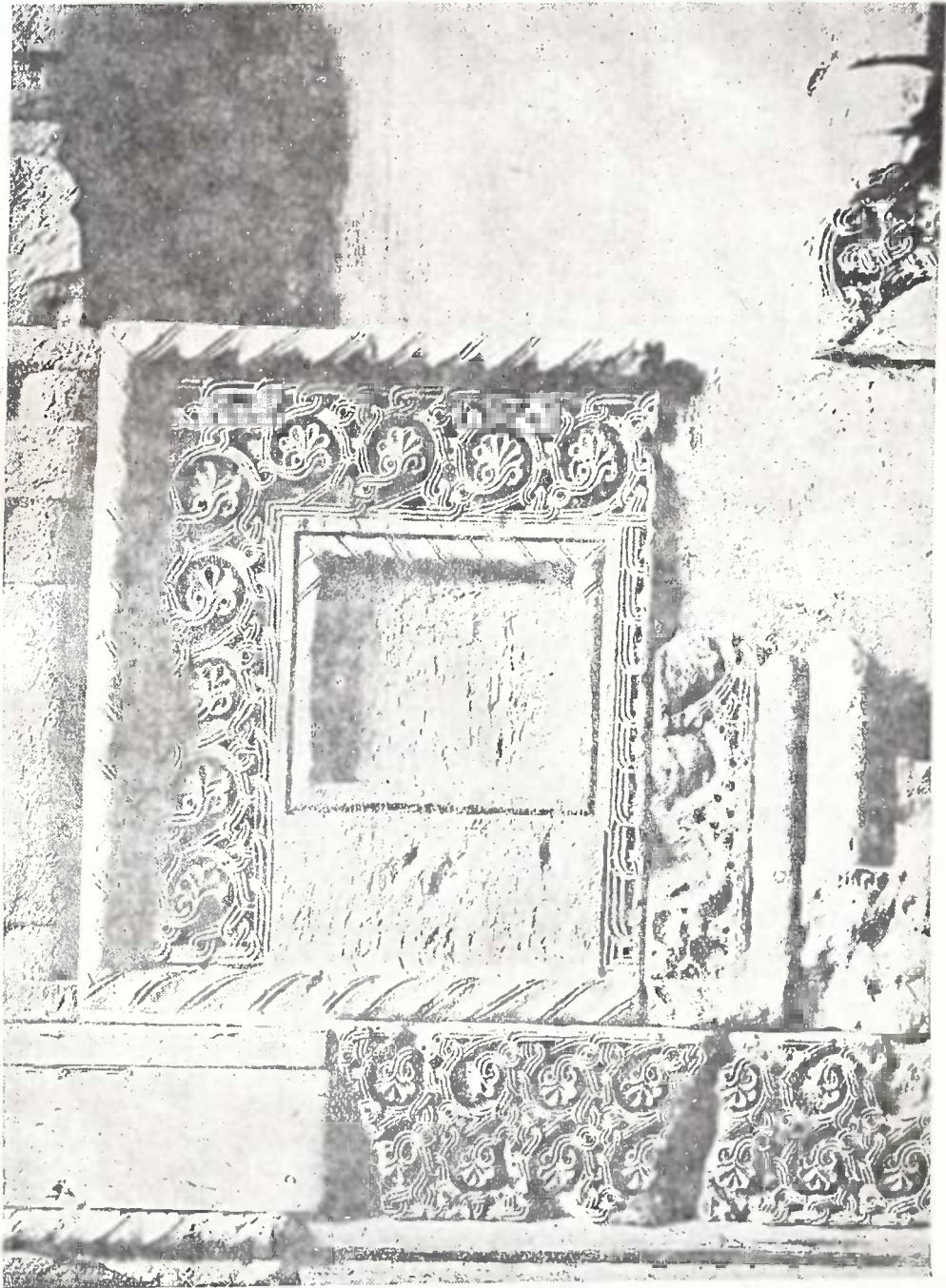
¹ იხ. ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები, 1941, გვ. 33-34. შენ. 2.

² Г. Н. Чубинашвили, Болнисский сноп: енимკის მოამბე, IX, 1940; ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი: ენიმკის მოამბე, ტ. III, 1938. სამწუხაროდ, ამ ძვირფას მეცნიერულ გამოცემებს ის ნაკლი ახლავთ, რომ მათში დაბეჭდილი სურათები ვერაა ჯეროვანი ხარისხისა.

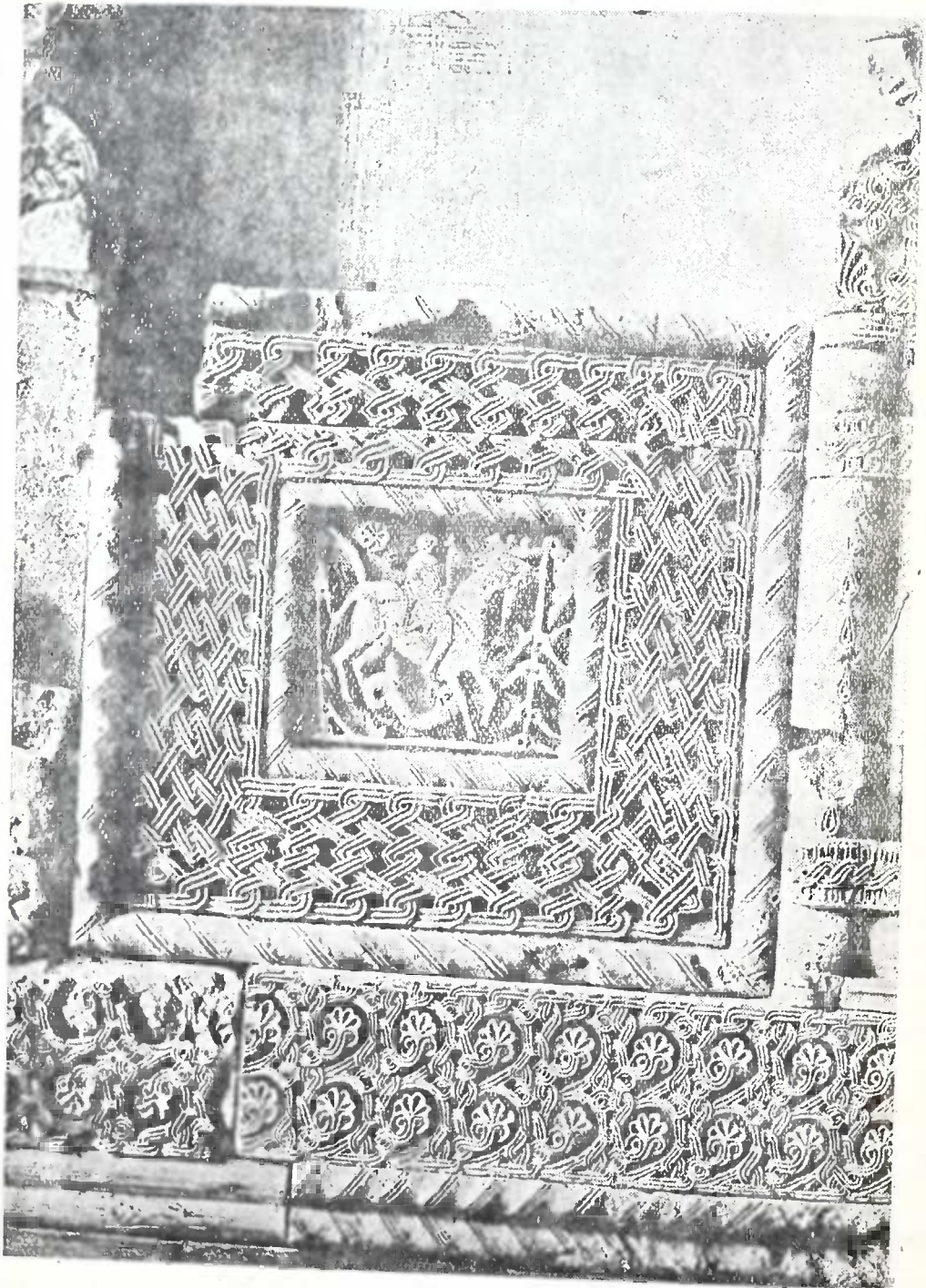
³ იხ. ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავრის ხეობაში, თბილისი, 1941.

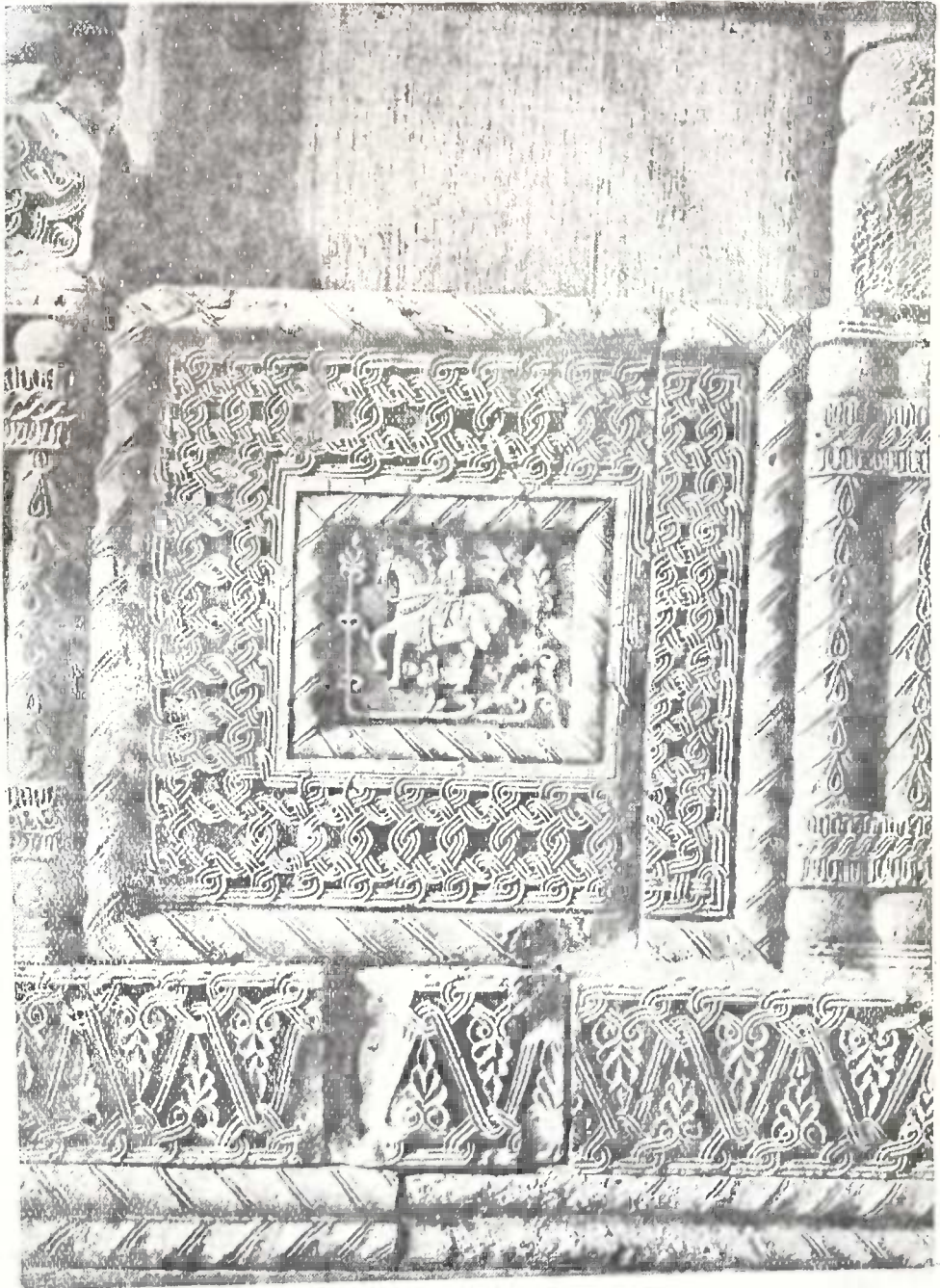
სურ. № 1.

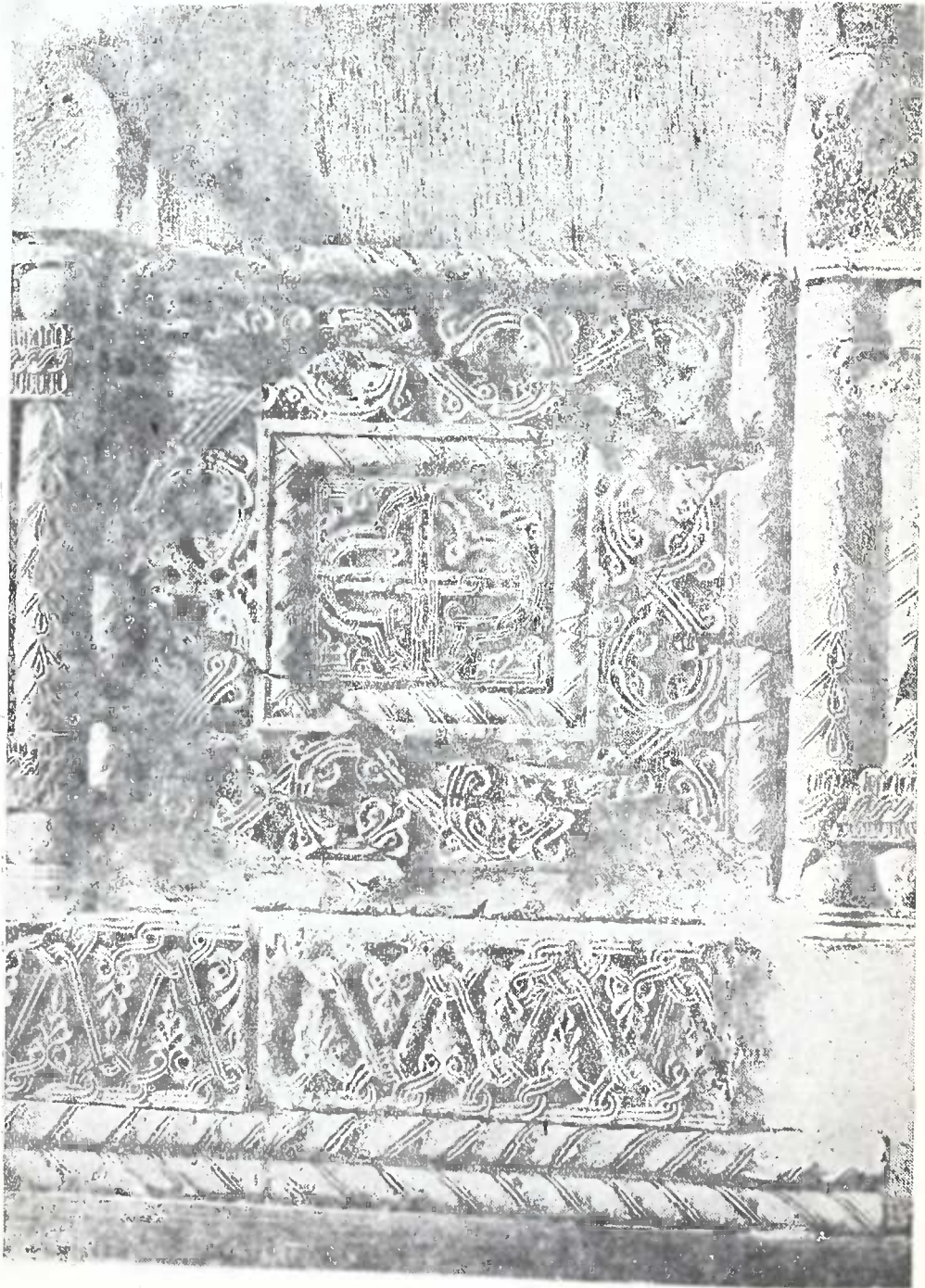
სურ. № 2.

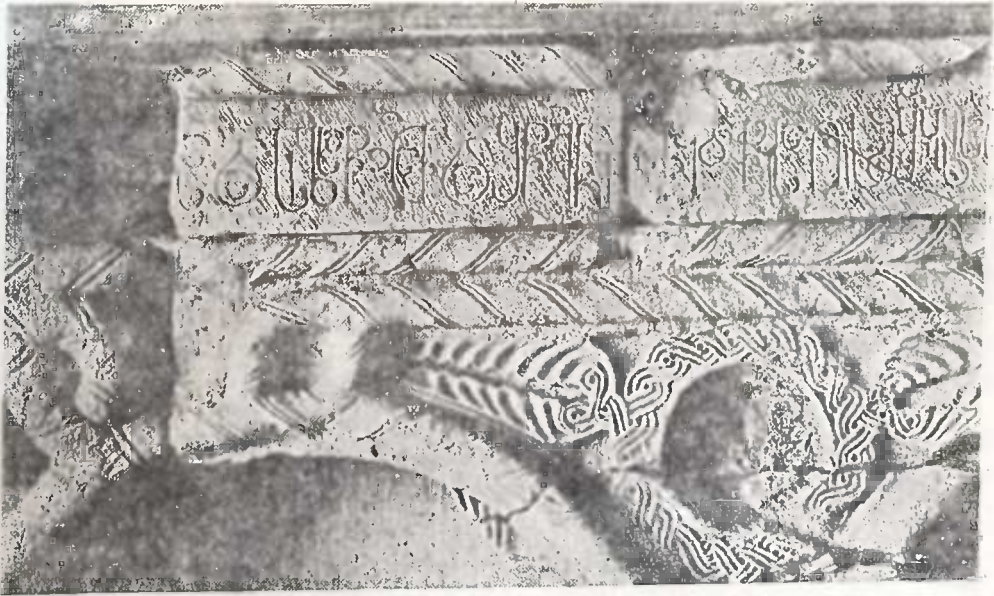
სურ. № 3.

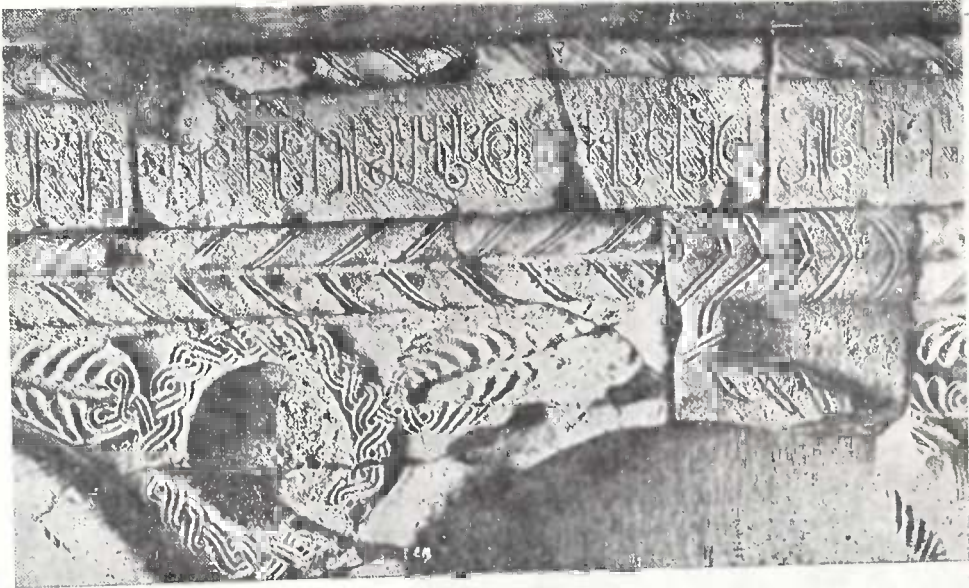
სურ. № 4.

სურ. № 5.

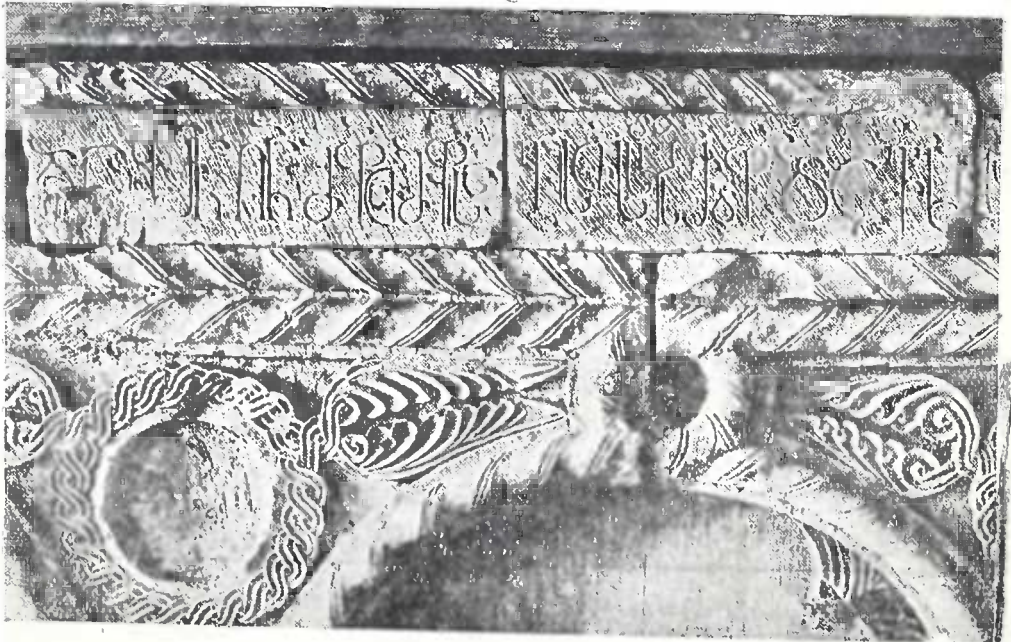
სურ. № 6.

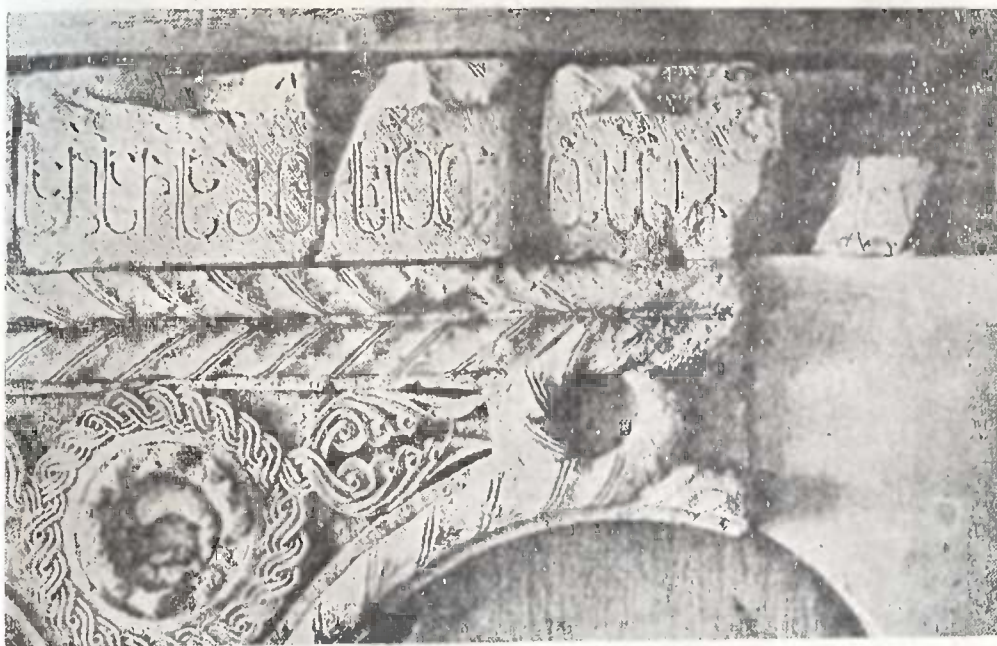
სურ. № 7.

სურ. № 8.

სურ. № 9.

სურ. № 10.